

UOT 37.013.3

ŞAĞIRDLƏRDƏ MÜQAYİSƏETMƏ BACARIQLARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI

HƏSƏNOVA XALİDƏ SİDQƏLİ qızı

ƏLİYEVƏ AYNURƏ RUSLAN qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1-dosent, 2- assistent

abdullayev_ayxan@list.ru

Açar sözlər: oxşarlıq, müqayisə, priyom, vərdiş, təlim, forma, tədqiqat.

Orta məktəbdə apardığımız araşdırmalar əsasında məlum olmuşdur ki, riyaziyyat təlimində müqayisə priyomunun formalaşdırılması kortəbii və məqsədyönlü şəkildə formalaşır. Şagirdlər müəllimin rəhbərliyi altında obyektləri oxşarlıq əlamətləri üzrə, bu və ya digər əlamətlər üzrə eyni zamanda müqayisə edirlər. Lakin bu zaman priyomun mahiyyətinə, onun əməliyyat tərkibinə lazımı diqqət yetirilmirsə, onda hətta dərslərini uğurla oxuyan şagirdlərdə anlayışların oxşar və fərqləndirici əlamətlərini tam şəkildə deyə bilmirlər. Müqayisənin planını, sxemini görə bilmirlər [4,5]. İstənilən ümumtədris bacarıqları və vərdişlərinə uğurla yiyələnmək üçün şagirdlərin aşağıdakı əməliyyatlar sistemə yiyələnməsini təmin etmək zəruridir:

- uyğun bacarıq və vərdişlərə yiyələnməsini tələb edən məsələlərin qəbulu;
- verdişlərə, fəaliyyət motivlərinə yiyələnməyin zəruriliyinin dərk olunması;
- bu verdişlərə yiyələnmək üçün zəruri olan verdişlərin məzmunu, ardıcılığı və əməllərin xarakteri, əməliyyatların mənimsənilməsi;
- verdişlərin möhkəmlənməsi üçün praktik əməllər, əməliyyatlar və çalışmaların yerinə yetirilməsi;
- verdişlərə yiyələnmə dərəcəsinə cari özünə nəzarət;
- verdişlərin möhkəmlənməsi üzrə korrektə edici əməliyyatlar;
- tipik situasiyalarda bilik və bacarıqların tətbiqi;
- qeyri-standart situasiyalarda bilik və bacarıqların tətbiqi;
- gündəlik praktik fəaliyyətdə onun istifadə edilməsi yolu ilə verdişlərin dərinləşməsi və daha da avtomatlaşması.

Müəllimlər üçün göstərilən bu əməliyyatlar zənciri istənilən ümumtədris bacarığının, xüsusi halda müqayisə priyomunun formalaşması üzrə metodik fəaliyyət sxemi kimi özünü göstərir. Adətən, müəllim müqayisə bacarığının formalaşdırılmasına başladığında əvvəlcə şagirdlərin bu priyom haqqında nələri bildiyini yoxlayır, müqayisədə hansı səhvlərə yol verir, yəni müxtəlif şagirdlərdə həmin bacarıqların formalaşdırılma səviyyəsi necədir, onlar müqayisə priyomunun mahiyyətini onun əməliyyat tərkibini, tətbiqi məqsədlərini necə başa düşürlər. Şagirdlərə aşağıdakı kimi suallar verməklə müqayisəyə aid söhbət və ya yazı işi aparmaq olar:

1. Müqayisə nədir? Müqayisə edin dedikdə nə başa düşülür?
2. Nə üçün müqayisə aparırlar?
3. Müqayisədə əməllər ardıcılığı necədir?

Aparılan araşdırma əsasında məlum oldu ki, aşağıdakı kimi praktik idrak tapşırıqları da şagirdlərin müqayisəetmə bacarıqlarına yiyələnmə səviyyəsini aşmağa kömək edir. Məsələn:

- a) paralel, köçürmə və simmetriyanın xassələrini müqayisə edin.
- b) $a > 1$ və ya $0 < a < 1$ daxil olduqda üstlü funksiyanın xassələrini müqayisə edin.
- c) iki məsələnin həlli və ya iki teoremin isbatı üsullarını müqayisə edin.

Bu zaman müəllim tərəfindən hər hansı müdaxilə edilməməlidir.

Göstərilən suallara cavablarını təhlil edərkən bir çox şagirdlərin yalnız tam müqayisə apara bilmədiklərinə deyil, həm də onların praktik biliklərinin səthi olduğuna inandıq. Belə ki, bəzi onuncu sinif şagirdləri düz və düzbucaqlı paralelepipedin tərifini doğru dediklərinə baxmayaraq, məsələ həll etdikdə bu anlayışlar arasında mühüm fərqləri başa düşmədiklərinə görə bir anlayışı digəri ilə qarışdırmışlar. Bir çox 9-cu sinif şagirdləri müqayisədə əməliyyat ardıcılığını göstərə bilməmiş, biliklərin mənimsənilməsində müqayisənin əhəmiyyətini başa düşməmişlər. Ümumiyyətlə, yuxarı siniflərdə belə müqayisəyə aid tapşırıqlar şagirdlər üçün çətin və adət olunmayıdır.

V.F.Palamarçuk müqayisə priyomuna yiyələnməyin beş səviyyəsini göstərmişdir [1,2]. Müqayisə priyomuna yiyələnmənin ən aşağı səviyyəsi – şagird obyektlərin xassələrini onları müqayisə etmədən ardıcıl təsvir edir. Müşahidələr və təcrübə göstərmişdir ki, altı, yeddi və doqquzuncu siniflərin bəzi şagirdlərinə verilən suallara oxşar cavablar vermişlər: bərabəryanlı və bərabərtərəfli üçbucaqları, romb və paraleloqramı müqayisə etmək tapşırığı alaraq belə şagirdlər hər bir xassələrini ayrılıqda göstərərək burada dayanmışlar. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, şagirdin sinifdən-sinfə keçməsi ilə müqayisə bacarığı öz-özünə formalaşmır.

Müqayisə bacarığına yiyələnmənin ikinci priyomu – şagird əlamətlər sistemindən istifadə edərək əvvəlcə bir anlayışın xassələrini, sonra isə digərinin xassələrini sadalayır.

Cavabın nümunəsi: Bərabəryanlı üçbucağın iki tərəfi, bərabərtərəfli üçbucağın isə üç tərəfi bərabərdir. Bərabəryanlı üçbucaqda iki, bərabərtərəfli üçbucaqda isə üç bucaq bərabərdir. Bərabəryanlı üçbucaqda oturacağa çəkilən median həm tən bölən həm də hündürlükdür. Bərabərtərəfli üçbucaqda isə medianların hər biri bu xassələrə malikdir. Bərabəryanlı üçbucaqda medianlar, hündürlüklər, tən bölənlər uyğun olaraq bir nöqtədə kəsişir, bərabərtərəfli üçbucaqda da eyni qayda ilə olur, lakin bərabəryanlı üçbucaqda bu üç nöqtə üst-üstə düşmür, bərabərtərəfli üçbucaqda isə üst-üstə düşür. Birinci halda daxilə və xaricə çəkilmiş çevrələrin mərkəzləri üst-üstə düşmür, ikinci halda isə üst-üstə düşür. Bərabəryanlı üçbucaqda yalnız medianlar kəsişdikdə təpədən başlayaraq 2:1 nisbətində bölünür [3], bərabərtərəfli üçbucaqda isə tən bölənlər və hündürlüklər də bu nisbətdə bölünür (tipik səhv ondan ibarətdir ki, şagirdlər bərabəryanlı üçbucaqda da tən bölən və hündürlüklərin kəsişmə nöqtəsində həmin nisbətdə bölündüyünü hesab edirlər).

Tədqiqatın gedişində aydın olmuşdur ki, əlamətlərin seçilməsi üzrə belə müqayisəni yalnız ayrı-ayrı şagirdlər müstəqil şəkildə apara bilmiş, bəzi siniflərdə isə heç bir şəxs yerinə yetirməmişdir. Burada yalnız müqayisə bacarığı deyil, həm də materialı dərinləndirib bilmək, sistemləşdirmə bacarığı, xassələrin şərhli ardıcılığının dəyişdirilməsi tələb olunur. Müəllim anlayışların ayrı-ayrı xassələrinə aid ardıcıl proyeksiyalanıb digər anlayışın xassələrini şagirdlər birincinin xassələrinə uyğun müstəqil söylədikdə nəticələr daha yaxşı olmuşdur.

Cədvəlin bir tərəfi örtülür və şagirdlər bu hissədə təsvir olunan üçbucağın xassələrini danışirlar.

Müqayisə priyomuna yiyələnməyin üçüncü yolu: şagirdlər obyektlərin yalnız ortaq xassələrini, yalnız fərqli xassələrini və ya tam olmayaraq həm bu, həm də digər xassələrini deyirlər.

Cavabın nümunəsi: paraleloqram və düzbucaqlı – dördbucaqlılardır, onların diaqonalları kəsişir və kəsişmə nöqtəsində yarıya bölünür, qarşı tərəfləri bərabərdir, düzbucaqlının bütün bucaqları bərabərdir və paraleloqramın cüt-cüt bucaqları bərabərdir.

Cavabda həm ortaq, həm də fərqləndirici xassələr deyilməmişdir. Şagirdlərin cavablarında sistem yoxdur, onlar gah ortaq, gah da fərqləndirici xassələri sadalamış, bəzi xassələri isə sadalamamışlar. Bu səviyyə əksər 9 və 10-cu sinif şagirdlərinə aiddir.

Müqayisə priyomunu mənimsəmənin dördüncü səviyyəsi: şagird bütün ümumi xassələri, bütün fərqləndirici xassələri deyir, müqayisənin məqsədini göstərir, nəticələr çıxarır, mühüm əlamətləri müqayisə edir (tam müqayisə).

Cədvəl 1.

Bərabəryanlı üçbucağın xassələri	Bərabərtərəfli üçbucağın xassələri
1. İki tərəfi bərabərdir	1. Üç tərəfi bərabərdir
2. Oturacağa bitişik bucaqlar bərabərdir	2. Üç bucağı bərabərdir
3. Oturacağa çəkilən median həm tən bölən, həm də hündürlükdür.	3. Bütün medianlar həm də tən bölən və hündürlüklərdir.
4. Təpədən hesab etməklə medianlar kəsişmə nöqtəsi ilə 2:1 nisbətində bölünürlər.	4. Təpədən hesab etməklə medianlar, tən bölənlər və hündürlüklər kəsişmə nöqtəsilə 2:1 nisbətində bölünürlər.
5. Median, tən bölən, hündürlüklərin kəsişmə nöqtələri üst-üstə düşürlər.	5. Median, tən bölən, hündürlüklərin kəsişmə nöqtələri üst-üstə düşür.
6. Daxilə və xaricə çəkilmiş çevrələrin mərkəzləri üst-üstə düşür.	6. Daxilə və xaricə çəkilmiş çevrələrin mərkəzləri üst-üstə düşür.

"Çoxüzlülər" mövzusu üzrə 10 – cu sinifdə prizma və piramidanın xassələrinin müqayisəsinə aid tapşırıqların yerinə yetirilməsində cavabın nümunəsi aşağıdakı şəkildədir.

Ortaq xassələr: çoxüzlüdürlər, üzləri müstəvi çoxbucaqlılardır, hər bir tilin ətrafında yalnız ikiüzlü bucaqlardır, yan səthlərini üzlərin sahələrinin cəmini tapırlar, üçbucaqlı prizma və piramidadan başqa diaqonal kəsikləri vardır. Düzgün prizmalar və piramidalar var. Bu iki anlayışın hər birində iki mühüm əlamət vardır. Həmin əlamətlərdən biri ortaqdır – oturacaqda düzgün çoxbucaqlı yerləşir, prizma və piramidada müxtəlif kəsiklər çəkmək olur. Ümumi halda onları izləyərək metodla izləmək olur. Fərqli xassələr cədvəl 2 də göstərilmişdir.

Cədvəl 2.

Prizma	Piramida
1. Yan üzləri – paraleloqramlardır	1. Yan üzləri ortaq təpəli üçbucaqlılardır.
2. İki üzü bərabər, paralel yerləşən çoxbucaqlılardır.	2. Bir üzü çoxbucaqlıdır.
3. Bir oturacağın istənilən nöqtəsindən digər oturacağın müstəvisinə hündürlük çəkmək olur.	3. Piramidanın təpə nöqtəsindən oturacaq müstəvisinə hündürlük çəkilir
4. Üçbucaqlıdan başqa prizmanın diaqonalları var.	4. Piramidanın diaqonalları yoxdur.
5. Hər bir təpədə üç müstəvi bucağı birləşir.	5. Piramidanın təpəsində n müstəvi birləşə bilər.
6. $V = S_{ot} \cdot H$	6. $V_p = \frac{1}{3} S_{ot} \cdot H$
7. $S_{yan} = P_{kas} \cdot l$	7. $S_{yan} = \frac{1}{2} P_{ot} \cdot l$
l – yan til	l – apofem
P_{kas} perpendikulyar kəsiyin perimetridir.	P_{ot} oturacağın perimetri

Nəticələr: prizma və piramidanın bir sıra ortaq və fərqli xassələri ona görə vardır ki, həm prizma, həm də piramida çoxüzlülərdir. Onların fərqli xassələri də vardır, fərqliliyin səbəbi bu anlayışların növ əlamətlərinin fərqli olmasıdır.

Müqayisənin məqsədi öyrənilən anlayışların daha dərinəndən dərk edilməsi, prizmalar və piramidaların xassələrinin fərqləndirici, materialın rəşional öyrənilməsi, təkrar biliklərin sistemləşməsi, mühüm əlaqələrin müəyyən edilməsidir.

Müəllim əgər bu priyomu məqsədyönlü ifadə etməsə, onda müşahidə və təcrübələrimizin göstərdiyi kimi, belə müqayisəni onuncu siniflərin heç bir şagirdi müstəqil olaraq yerinə yetirə bilməyəcəkdir.

Müqayisə priyomuna yiyələnmiş beşinci səviyyəsi dördüncüdən onunla fərqlənir ki, şagird bu səviyyədə yalnız düzgün müqayisə etməyi deyil, həm də onu digər tədris fənlərinin öyrənilməsində tətbiq etməyi bacarır, yəni onun əqli fəaliyyətində müqayisə ümumiləşmiş priyoma çevrilir. Praktikada müqayisənin həndəsədən cəbrə köçürülməsi müşahidə olunmuşdur.

Priyomun kortəbii formalaşmasında belə köçürməni yalnız ayrı-ayrı şagirdlər reallaşdırır. Konkret sinfin şəraitini bilərək, müəllim ona çalışır ki, müqayisə motivasiyası şagirdlərə aydın olsun, onlarda formalaşan priyoma maraq oyatsın. İş müxtəlif şəkildə təşkil etmək olar. Məsələn: şagirdlərin diqqətini bəzi səhvlərə yolverilmə səbəblərinə yönəltmək olar. Funksiyanın ekstremumları anlayışını parçada onun ən böyük və ən kiçik qiymətləri ilə eyniləşdirmək $2^x > 3, \left(\frac{1}{2}\right)^x > 3$ bərabərsizliklərini səhv həll etmək, obyektlərin xassələrini qarşı qoya bilməmək, mühüm fərqləri aydınlaşdırmağı bacarmamağın səbəbləri, söhbət zamanı qanunauyğunluğun axtarılması üçün müqayisənin əhəmiyyətini açmaq, konkret misallarda (məsələn, üçbucağın bucaqları cəminin ölçülmələri nəticələrini müqayisə etmək və nəticə çıxarmağı, a-nın müxtəlif qiymətlərində $y = ax$ düz xəttinin koordinat sistemində vəziyyətlərinin dəyişilmələrini izləyərək onları müqayisə etmək və nəticə çıxarmağı təklif etmək olar) onun əhəmiyyətini göstərmək, müqayisə zamanı materialın daha yaxşı yadda qaldığını aydınlaşdırmaq olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Adıgözəlov A.S. Orta məktəbdə riyaziyyatın tədrisi metodikası. Dərs vəsaiti. Bakı: ADPU, 2015, 230 s.
2. İbrahimov F.A. Ümumtəhsil məktəblərində riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı: Mütərcim, 2014, 201 s.
3. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. Pedaqogika. Yeni kurs. Bakı: Çarşıoğlu, 2002, 512 s.
4. Колягин Ю.М. Методика преподавания математики в средней школе. М.: Прсвещение, 1977, 480 с.
5. Əliyev R.İ. Psixologiya Bakı: ADPU, 2008, 120 s.

РЕЗЮМЕ

МЕТОДЫ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ СРАВНЕНИЯ У ШКОЛЬНИКОВ

Hasanova X.S., Aliyeva A.R.

Ключевые слова: *подобие, сравнение, прием, навык, обучение, форма, исследование.*

В статье рассматриваются пути формирования осознанного усвоения сравнительного приёма при обучении математике. В процессе этого в старших классах были проведены некоторые эксперименты. Были исследованы формы сравнительного приёма и показано усвоение учениками навыков сравнения.

SUMMARY

DEVELOPMENT METHODS OF COMPARISON SKILLS AT STUDENTS

Hasanova X.S., Aliyeva A.R.

Key words: *similarity, comparison, method, habit, training, form, research.*

In the article the ways of formation and comprehension of the method of comparison in math are investigated. In this field some experiences have been done over senior classes. The forms of the methods of comparison are investigated and the acquisition of comparison by students are shown.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	11.09.2018
	Son variant	17.12.2018